

شیعیان خوجه اثنی‌عشری الگوی موفق از اقلیت مذهبی پویا و منسجم

امیربهرام عرب‌احمدی / استادیار دانشکده مطالعات جهان دانشگاه تهران

چکیده

شیعیان خوجه اثنی‌عشری اقلیتی کوچک و منسجم به‌شمار می‌روند که با وجود جمعیت اندک ۱۲۵ هزار نفری از نظم و انضباط قابل ملاحظه‌ای برخوردارند. این اقلیت کوچک، در حال حاضر در پنج قاره جهان حضور دارند و افزون بر آنکه تحت نظارت عالی فدراسیون جهانی شیعیان خوجه اثنی‌عشری قرار دارند، در هر کشور نیز دارای جماعات مستقلی‌اند.

در این مقاله، با بهره‌گیری از روش تحلیل و توصیف تلاش شده است نحوه پیدایش این اقلیت کوچک دینی به‌گونه‌ای کنشگر به‌منزله پرسش اصلی مورد بررسی قرار گیرد. تلاش برای اثبات آنکه این جامعه کوچک شیعی از بدو تأسیس تا کنون با موفقیت‌های زیادی همراه بوده است نیز فرضیه اصلی را تشکیل می‌دهد. چهارچوب تحقیق بر این مؤلفه استوار شده است که شیعیان خوجه اثنی‌عشری در برخی امور می‌توانند به‌مثابه الگو، سرمشق دیگر جوامع شیعی قرار گیرند. پرداختن به همه عوامل اصلی و فرعی نقش‌آفرین در موفقیت این جامعه کوچک شیعی در کشورهای هدف نیز جنبه نوآوری این مقاله شمرده می‌شود.

کلیدواژه‌ها: خوجه، شیعیان اثنی‌عشری، هندوستان، شرق آفریقا.

مقدمه

خوجه‌های اثنی‌عشری اصالتاً مردمانی از ایالات گجرات و کچ هندوستان به‌شمار می‌روند که چند صد سال پیش، از آئین هندو به مذهب اسماعیلیه گرویدند و در حدود ۱۴۰ سال پیش به مذهب شیعه اثنی‌عشری پیوستند. آنان طی این مدت با عشق و علاقه خاصی به تحکیم ساختار دینی جامعه خود پرداخته و کوشیده‌اند اعضای جماعت خود را به اصول و تعالیم دین اسلام و مذهب اهل‌بیت (علیهم‌السلام) رهنمون سازند. این امر موجب شده است که امروزه خوجه‌های اثنی‌عشری در همه کشورهای محل اقامت به جایگاه مناسبی دست یابند و با ایجاد جوامعی سالم و منزه از هرگونه آلودگی‌های اخلاقی، موجبات تحسین میزبانان خود را فراهم آورند. آنان طی چند دهه گذشته موفق شده‌اند بین سنت‌ها و آداب و رسوم برجای‌مانده از اجداد و پیشینیان خود از یک سو، و مقررات و تعالیم دین اسلام از سوی دیگر، تعادل مناسبی ایجاد کنند. از این روی، هرچند کوشیده‌اند از طریق ارتباطات درون‌گروهی و انزوای نسبی، هویت فرهنگی و ویژگی‌های قومی خود را به‌عنوان مردمانی هندی‌الاصیل حفظ کنند، ولی همواره بر مذهب خود و عضوی از جامعه نسبتاً بزرگ شیعیان جهان تأکید دارند و بر شیعه بودن خود افتخار می‌کنند. شیعیان خوجه اثنی‌عشری در هر یک از مناطق جهان دارای فدراسیون‌های منطقه‌ای، کشوری و شهری هستند و در رأس تمامی این جماعات نیز فدراسیون جهانی شیعیان خوجه اثنی‌عشری (با مرکزیت لندن) قرار دارد.

در این مقاله تلاش شده است اطلاعات جامع و کاملی در قالب این پرسش اصلی ارائه شود: چگونه اجتماعات کوچک خوجه اثنی‌عشری با وجود مشکلات فراوان، موفق به تحکیم ساختار جوامع خود شده‌اند؟ چهارچوب مقاله نیز بر موفقیت این گروه از پیروان مذهب اهل‌بیت (علیهم‌السلام) در گسترش قلمرو نفوذ خود در سراسر جهان به‌عنوان الگو و سرمشقی برای دیگر جوامع شیعی اختصاص یافته است. به‌موازات این امر، نویسنده که طی اقامتی چندساله در شرق آفریقا و بازدید از برخی جماعات شیعیان خوجه اثنی‌عشری در شرق آفریقا و اروپا اطلاعات قابل توجهی درباره این جامعه کوچک شیعی فراهم آورده است، تمام تلاش خود را به کار برده تا اطلاعات

مبسوطی را در اختیار محققان و فرهیختگان ایرانی قرار دهد و آنها را هرچه بیشتر با خوجه‌های اثنی‌عشری آشنا سازد.

شیوه پژوهشی این مقاله، روش تاریخی متکی بر منطق توصیف و تحلیل است و افزون بر تحقیق کتابخانه‌ای، تحقیق میدانی نیز جایگاه مهمی را به خود اختصاص داده و پژوهشگر برخی از اطلاعات ارائه‌شده را از طریق حضور در کشورهای تانزانیا، کنیا و انگلستان، و گفت‌وگو با شخصیت‌های صاحب‌نظر گرد آورده است. یافته‌های این پژوهش نیز در قالب پیشینه و نحوه شکل‌گیری این اقلیت مذهبی، جایگاه سیاسی، فرهنگی، دینی و اجتماعی آنها، و چالش‌ها و موانع پیش‌رو که موضوعی نسبتاً بکر را دستمایه اصلی خود قرار داده، به‌عنوان جنبه نوآوری مقاله در نظر گرفته شده است.

پیشینه خوجه‌های اثنی‌عشری

تاریخ پیدایش این جماعت، به حدود شش قرن پیش باز می‌گردد. در اواسط سده ۱۴۰۰ میلادی، بر اساس آموزش‌های یک گروه از مبلغان اسماعیلی ایرانی اعزام‌شده به هند به سرپرستی پیرصدرالدین، برخی از هندوان و مسلمانان بدین باور اعتقاد یافتند که خداوند در جهان حلول کرده و هر چیزی دارای ذات الهی است. این باور به تدریج شکل آیینی خاصی به‌خود گرفت و توسط پیرصدرالدین «آیین صراط مستقیم» نامیده شد.

این باور جدید، از نظر اعتقادی بر حلول مبتنی بود؛ بدین معنا که خداوند چند بار به صورت برخی از انسان‌ها مجسم شده است (آن گونه که عقیده هندوان است)؛ اما آنها بر این عقیده هندویی که معتقد است ویشنو خدای هندوان نه بار حلول و تجلی انسانی داشته است، نام علی علیه السلام را به‌عنوان دهمین فرد افزودند. (history/www.worldFederation.org)

پیروان این عقیده، رفته‌رفته به نام «خواجه» شناخته شدند و پیرصدرالدین نیز آنها را به این عنوان نامید. لغت «خوجه» کنونی، در واقع همان تغییر یافته لقب «خواجه» فارسی، به معنای بزرگ و سرور است. (هولیستر، ۱۳۷۳، ص ۹-۳۹۸)

این عقیده در میان جماعت خوجه همچنان به حیات خود ادامه داد تا اینکه در سال ۱۸۳۹م آقاخان محلاتی، نخستین امام این فرقه - که در شورش برابر

فتحعلی‌شاه قاجار شکست خورده بود - به بمبئی گریخت و کوشید این خوجه‌ها را تحت کنترل خود درآورد. (Rizvi & king, 1974, p.52)

وی در این امر تا حدودی توفیق یافت و عقاید آنان را از آنچه بر آن بودند، به باورهای شیعه اسماعیلی تغییر داد و آنها را که در مناطق مختلف شبه‌قاره هند زندگی می‌کردند، تشویق کرد تا نماز بخوانند، روزه بگیرند و به حج و زیارت اهل بیت و ائمه اطهار علیهم‌السلام مشرف شوند؛ و در عین حال، آنان را موظف به پرداخت مقرری به جماعت‌خانه‌های اسماعیلی کرد. از آن زمان، این خوجه‌ها به‌طور کامل به مذهب اسماعیلیه روی آوردند و جماعت‌خانه‌هایی نیز برای خود تأسیس کردند که بزرگ‌ترین آنها در بمبئی قرار داشت. (Federation samachar, 2002, p.21)

نظارت سخت‌گیرانه آقاخان اول بر این نواسماعیلیان، سرانجام موجب جدایی برخی از اعضای این جماعت از آقاخان‌ها شد که در رأس آنها، یکی از بزرگان این قوم به نام حبیب ابراهیم بود. وی به‌همراه گروهی از خوجه‌ها، از فرامین تحکم‌آمیز آقاخان مبنی بر تعلق تمام دارایی آنان به آقاخان سربرداشتند و تحت تأثیر چند عالم سنی مذهب که اشکالاتی اساسی بر آقاخان مطرح کرده بودند، به اهل سنت پیوستند. (Jaffer, 1989, p.11)

پس از جدایی حبیب ابراهیم، گروه دیگری از خوجه‌ها نیز از جماعت آقاخان جدا شدند و به تدریج درگیری‌های پنهان در درون جماعت خوجه‌ها صورت علنی و آشکار یافت. این در حالی بود که آنها اعمال مذهبی خود را نیز به کناری نهادند و نه تنها نماز نمی‌خواندند، بلکه به عبادات دیگر نیز توجهی نداشتند. (Federation samachar, 2006, p.18)

در اوایل دهه ۱۸۷۰م گروهی از این خوجه‌ها که در زمره مخالفان آقاخان به‌شمار می‌رفتند، به قصد زیارت رهسپار کربلا شدند و در نجف به دیدار یکی از مجتهدان بزرگ آن زمان، شیخ‌زین‌العابدین مازندرانی رفتند و چون خود را شیعه معرفی کردند، توجه شیخ را جلب نمودند؛ اما هنگامی که آیت‌الله مازندرانی از احکام و اعمال مذهبی آنها پرسید، اظهار داشتند که نماز نمی‌خوانند، روزه نمی‌گیرند و عبادات دیگر را نیز به‌جای نمی‌آورند. (Rizvi & king, p.52) همچنین در پاسخ به پرسش مجتهد بزرگ نجف درباره تشریف آنها به حج نیز گفتند که زیارت ائمه

اطهار^{۱۱} را بر سفر حج مقدم می‌شمارند. در پی این امر که موجبات نارضایتی آیت‌الله زین‌العابدین مازندرانی و دیگر علمای بزرگ نجف را فراهم آورد، آنان از شیخ درخواست کردند تا یکی از روحانیون را برای ارتقای معلومات مذهبی آنها به هند اعزام کند. (هدائی، ۱۳۷۳، ص ۲) آیت‌الله مازندرانی درخواست آنها را اجابت کرد و یکی از شاگردان فاضل خود به نام «ملاقادر حسین» را که هندی بود، به بمبئی اعزام نمود.

ملاقادر حسین پس از استقرار در بمبئی، فعالیت‌های تبلیغی خود را در منزل یکی از خوجه‌ها آغاز کرد. این فعالیت‌ها شامل برپایی نمازهای جماعت و ارائه مباحث آموزشی اخلاقی پس از نماز جماعت و پاسخ به پرسش‌های دینی نمازگزاران بود. به تدریج تعداد شرکت‌کنندگان در مجالس ملاقادر افزایش یافت؛ به گونه‌ای که در شب‌های جمعه بالغ بر یک‌صد نفر در محفل درس ملا حضور می‌یافتند. (Jaffer, 1989, p.11) وی در این جلسات تعالیم اسلامی را بر اساس اصول عقاید شیعه اثنی عشر به پیروان خود آموخت و موجب شد که گروه اندکی از آقاخان‌ها در زمره یاران ثابت وی در آیند و رسماً مذهب اثنی عشری را بپذیرند. در پی این امر، جماعت خوجه‌ها به دو گروه اکثریت «پیروان آقاخان» و اقلیت «اثنی عشری» تبدیل شدند و درگیری‌های مذهبی بین آنان که از مدتی قبل آغاز شده بود، شدت گرفت. (روغنی، ۱۳۸۷، ص ۱۳۲) پس از خودداری گروه اقلیت از اطاعت دستور آقاخان و ادامه ارتباط با ملاقادر، آنها در همه امور، اعم از تجارت، روابط اجتماعی، ازدواج و... تحریم شدند. این در حالی بود که شیعیان خوجه اثنی عشری با وجود وحشت و هراس از توطئه‌های خوجه‌های آقاخان که به قتل چند نفر از آنها انجامید، همچنان مراسم مذهبی خود را تحت هدایت ملاقادر به صورت مخفیانه ادامه می‌دادند. (عرب‌احمدی، ۱۳۸۹، ص ۱۹)

در اواخر دهه ۱۸۸۰م روحانی دیگری به نام شیخ ابوالقاسم نجفی با هدف توسعه مذهب تشیع اثنی عشری از ایران رهسپار هند شد و در بمبئی اقامت گزید. وی در این شهر با کمک برخی از بازرگانان سرشناس ایرانی که با خوجه‌های اثنی عشری ارتباط داشتند برای نخستین بار نماز جمعه را - که تا پیش از آن هرگز در

بمبئی اقامه نشده بود - برگزار کرد. شیخ ابوالقاسم نجفی سپس به تبلیغ تشیع در بین خوجه‌های آقاخانی پرداخت و این در حالی بود که شیعیان خوجه اثنی عشری بمبئی فاقد هرگونه مسجد یا سالنی برای انجام مراسم عبادی خود بودند. (Engineer, 1990, p.249)

شیعیان خوجه اثنی عشری در سال ۱۸۹۹م رسماً جماعت خود را در بمبئی تأسیس کردند. در پی این امر، آقاخان و یارانش کوشیدند از طریق افزایش محیط رعب و وحشت و حملات فیزیکی به این افراد، آنها را به انحلال این جماعت وادارند. با این حال، شیعیان خوجه اثنی عشری تحت رهبری ملاقادر و شیخ ابوالقاسم نجفی در برابر این فشارها و توطئه‌ها پایداری کردند و به تدریج تعداد جماعت آنها به میزان قابل توجهی افزایش یافت. این در حالی بود که آقاخانی‌ها، با اعمال تحریم سعی داشتند این نوشیعیان را از نظر اقتصادی در تنگناهای سختی قرار دهند. (www.africa.Federation.org)

با تداوم این تحریم‌ها و پایداری خوجه‌های اثنی عشری بر عقاید خود، به تدریج گروهی از آنان تصمیم گرفتند به محلی جدید مهاجرت کنند. در آن زمان، شرق آفریقا مکان مناسبی برای استقرار شیعیان خوجه اثنی عشری به‌شمار می‌رفت. این منطقه به دلیل سفرهای منظم دریایی هندی‌ها به آنجا، تا حدودی برای ایشان شناخته شده بود. از این رو، تعدادی از خوجه‌های اثنی عشری از آخرین سال‌های سده ۱۸۰۰م به تدریج به این منطقه مهاجرت کردند و در جزیره زنگبار سکونت یافتند. (Rizvi, 1994, p.66) تعداد این مهاجران در دهه‌های ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰م بسیار افزایش یافت و هزاران نفر از شیعیان خوجه اثنی عشری در زنگبار مستقر شدند و از طریق این جزیره به دیگر مناطق شرق آفریقا، از جمله تانزانیا، کنیا و اوگاندا راه یافتند و جماعتی را در این کشورها تأسیس کردند. (www.dewani.ca/history of khojas.pps)

پس از استقلال پاکستان، گروه دیگری از شیعیان خوجه اثنی عشری از ایالات کج و گجرات به پاکستان مهاجرت کردند و اقلیت‌هایی را در شهرهای کراچی و حیدرآباد تشکیل دادند. در دهه‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰م نیز تعدادی از خوجه‌های اثنی عشری مقیم شرق آفریقا در آرزوی زندگی بهتر و با هدف ادامه تحصیل

فرزندان خود، رهسپار کشورهای اروپایی و آمریکای شمالی شدند. (عرب‌احمدی، ۱۳۸۹، ص ۲۲) این اقلیت کوچک، هرچند در حال حاضر جمعیت بسیار اندکی را در برابر دیگر شیعیان جهان تشکیل می‌دهند، اما به دلیل نظم و انسجام داخلی و تلاش خستگی‌ناپذیر، به یکی از موفق‌ترین گروه‌های شیعی تبدیل شده‌اند. به گونه‌ای که تا حد امکان کمک‌های قابل توجهی را در اختیار دیگر شیعیان در کشورهای مختلف قرار می‌دهند و هنگام بروز برخی مصائب و مشکلات نیز به یاری آنها می‌شتابند. (مطالعات میدانی نویسنده، شرق آفریقا، ۱۳۸۷)

وضعیت اجتماعی

یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های اجتماعی در جوامع مختلف خوجه اثنی‌عشری، خانواده و جایگاه والای آن است. خوجه‌ها خانواده را نهادی مقدس در نظر می‌گیرند که نقش مهمی در رشد و تربیت نسل آینده ایفا می‌کند. آنان تأکید دین اسلام بر حفظ حرمت و قداست خانواده، مبنی بر احترام به والدین، رعایت انصاف و عدالت بین فرزندان، رابطه مناسب و مبتنی بر اخلاق اسلامی بین زن و شوهر و اعضای خانواده، لزوم احترام به کهن‌سالان، حفظ عفت و نجابت حریم خانواده و... را به‌مثابه اصولی خدشه‌ناپذیر در نظر می‌گیرند و بقای خود را در حفظ حرمت و اصالت خانواده می‌دانند. (عرب‌احمدی، ۱۳۷۹، ص ۱۰۴) خانواده در جماعات خوجه اثنی‌عشری، افزون بر زن و مرد و فرزندان، دربرگیرنده پدر و مادر نیز می‌باشد و احترام به کهن‌سالان به‌عنوان اصلی مهم به فرزندان آموزش داده می‌شود. (Salvadori, 1989, p.250) معمولاً پدران در خانواده‌های خوجه اثنی‌عشری ستون اصلی را تشکیل می‌دهند و نقش مهمی در تربیت فرزندان برعهده دارند. پدران و مادران، همچنین فرزندان خود را از سنین خردسالی به مساجد و حسینیه‌ها می‌برند و به‌ویژه می‌کوشند در ایام محرم و رمضان، و مراسم و مناسبت‌های اسلامی، این کودکان را با آیین‌های مذهبی خود که در مساجد و حسینیه‌ها انجام می‌شود، آشنا کنند؛ همچنین با آشنا ساختن آنان با مقررات اسلامی و اصول تشیع، راه و رسم زندگی در جامعه را نیز به آنها بیاموزند. (عرب‌احمدی، ۱۳۷۹، ص ۱۰۴) کودکان و نوجوانان خوجه اثنی‌عشری از این طریق به تدریج برخی مقررات اجتماعی نانوشته حاکم بر این جامعه، همچون لزوم

حفظ سنت‌های اجدادی خود، عدم اختلاط با دیگر اقوام و گروه‌های قومی و اجتماعی، و لزوم یک‌پارچه نگهداشتن جامعه کوچک خود را نیز فرا می‌گیرند. (گفت‌وگو با محسن جعفر، ۱۳۸۱)

از دیگر شاخصه‌های اجتماعی جوامع خوجه اثنی‌عشری، نظم‌پذیری و پیروی از مقررات هر جماعت است. آنان معتقدند حفظ و بقای جماعات خوجه، مستلزم پایبندی به قوانین وضع شده توسط فدراسیون جهانی و فدراسیون‌های منطقه‌ای است و آنها از این طریق می‌توانند اهداف خود را عملی سازند. افزون بر آن، انزوای طلبی و عدم اختلاط با دیگر گروه‌های قومی، از دیگر قوانین حاکم بر کلیه جماعات خوجه اثنی‌عشری است و آنان در کشورهای مختلف، تا حد امکان از ایجاد هرگونه رابطه‌ای با بومیان آن کشور خودداری کرده، مناسبات و ارتباطات خود را با دیگر گروه‌های قومی، در محیط کار خلاصه می‌کنند. ازدواج با دیگر اقوام (حتی شیعیان ایرانی و لبنانی) بسیار به ندرت صورت می‌گیرد و گاه دیده شده است فردی که همسری غیر خوجه اثنی‌عشری را برگزیده، به تدریج از جماعت خود طرد شده است. (عرب‌احمدی، ۱۳۸۹، ص ۲۸)

از دیگر خصلت‌های اجتماعی شیعیان خوجه اثنی‌عشری روحیه اطاعت‌پذیری (تقریباً مطلق) از دستورها و فرامین فدراسیون جهانی و فدراسیون‌های منطقه‌ای است. همه اعضای جماعات خوجه، ملزم به پذیرش دستورها و بخشنامه‌های فدراسیون جهانی‌اند و این دستورها را گاه از فتاوی مراجع تقلید خود و تعالیم اسلامی نیز ارجح می‌شمارند. (عرب‌احمدی، ۱۳۷۹، ص ۱۲۰)

تلاش برای حفظ انسجام داخلی خویش از طریق تأسیس جماعات و تحکیم آن، از دیگر خصوصیات اجتماعی خوجه‌های اثنی‌عشری است. از این رو، آنان پس از ورود به هر کشوری، هرچند با جمعیتی اندک، به سرعت جماعتی تشکیل می‌دهند و با جمع‌آوری پول و کمک‌های نقدی از دیگر جماعات و فدراسیون جهانی، به احداث مسجد، امام‌باره و مدرسه‌های اسلامی در جنب مسجد اقدام می‌کنند. (گفت‌وگو با دکتر سبتین پانجوانی، ۱۳۸۱)

از دیگر اصول اجتماعی خوجه‌های اثنی‌عشری، حفظ اتحاد آنها در برابر دیگر مسلمانان، اعم از شیعیان و اهل سنت است. در واقع، هرچند آنها در درون اختلافاتی

دارند، ولی همواره به صورت پیکری واحد عمل کرده و اجازه نداده‌اند مخالفان در درون آنان نفوذ کنند و در تشکیلات و سازمان‌دهی جماعات خوجه‌های منطقه یا کشوری خاص خللی پدید آورند. (ملجی، ۱۳۷۳، ص ۲) در مجموع، می‌توان گفت شیعیان خوجه اثنی عشری با وجود جمعیت بسیار کم، از نقطه نظر اجتماعی و اصول و قوانین خود، تأثیر قابل توجهی بر دیگر پیروان اهل بیت علیهم‌السلام در سراسر جهان برجای گذاشته‌اند. این امر که نشئت گرفته از سه عامل نظم، اتحاد و سازمان‌دهی مناسب است، موجب شده که آنها طی چند دهه اخیر به پیشرفت‌های چشمگیری دست یابند و به‌عنوان یکی از اقلیت‌های شاخص دینی در جهان اسلام جلوه‌گر شوند.

آداب و رسوم

جامعه شیعیان خوجه اثنی عشری، جامعه‌ای کاملاً سنتی با قوانین عرفی خاص خود است که همه اعضای آن خود را موظف به رعایت این قوانین - که در گذر زمان، از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته‌اند - می‌دانند. آداب و رسوم این جامعه به دو بخش سنت‌های عمومی هندویی و سنت‌های اسلامی تقسیم می‌شود؛ با این حال، پیوستگی نسبتاً عمیقی بین این سنت‌های عمومی و دینی به چشم می‌خورد. در واقع می‌توان گفت جامعه شیعیان خوجه اثنی عشری به دلیل پیشینه تاریخی خود، برخی از آداب و رسوم خاص هندوها را در خود جای داده است. از این رو، در برخی از سنت‌های این جامعه، هنوز ردپای عمیقی از سنت‌های اصیل هندوستان - به‌ویژه هندوها - به چشم می‌خورد. بنابراین، با اینکه اعضای این جامعه بیش از صد سال است که مذهب تشیع اثنی عشری را پذیرفته‌اند و تا حد امکان سعی می‌کنند سنت‌های برجای مانده از مذهب هندو را از خود دور سازند، ولی برخی از این سنت‌ها همچنان در زمره آداب و رسوم پایدار این جامعه مانده است؛ به‌گونه‌ای که در مراسم شادی و سرور، جشن ازدواج، سوگواری، نوع پوشش، غذا و... میراث کهن هندی حاکم بر این جامعه مشهود است.

یکی از مهم‌ترین سنت‌های اصیل جامعه شیعیان خوجه اثنی عشری برپایی جشن ازدواج است که اوج آمیختگی آداب و رسوم هندویی و اسلامی در آن دیده می‌شود. ازدواج در بین شیعیان خوجه اثنی عشری معمولاً به‌صورت درون‌گروهی صورت

می‌گیرد و اعضای هر جماعت معمولاً ترجیح می‌دهند فرزندانشان با دیگر افراد در همان جماعت ازدواج کنند. (Federation samachar, 1949, p.22)

در جامعه شیعیان خوجه اثنی‌عشری، برخلاف آیین هندویی، مردان به خواستگاری دختران می‌روند. مراسم خواستگاری به صورت سنتی انجام می‌شود و خانواده داماد در منزل عروس حضور می‌یابند. پس از توافق درباره ازدواج، مذاکرات رسمی در خصوص مهریه و شیربها - که در زبان گجراتی «پودا» نام دارد - انجام می‌شود و به دنبال آن، خبر نامزدی زوج جوان طی یک مهمانی موسوم به «سقای»، طبق آداب و رسوم ایالات گجرات اعلام می‌شود. پیش از عروسی، مراسم موسوم به «شادی» آغاز می‌شود. یک شب قبل از جشن عروسی هم مراسم رقص و آواز در بین زنان خانواده عروس انجام می‌شود. در این جشن، رسم حنابندان نیز با تشریفات خاصی صورت می‌گیرد؛ بدین گونه که خانواده داماد ظرفی از حنا موسوم به «مهندی» را برای خانواده عروس می‌فرستد و دست‌ها و کف پاهای عروس به شکلی زیبا با حنا طراحی می‌شود. سپس خانواده عروس کوزه‌ای از روغن خوشبو و معطر را نزد داماد می‌فرستد و وی خود را با آن معطر می‌سازد. (The light, 1988, p.11)

پس از انجام این تشریفات - که زنان با شور و هلهله آن را انجام می‌دهند - جشن عروسی آغاز می‌شود. این جشن معمولاً در امامبارهای هر جماعت و تنها با حضور مردان انجام می‌گیرد و عروس که توسط اطرافیان احاطه شده، در سالن زنان در انتظار پایان مراسم است. خطبه عقد معمولاً توسط روحانی جماعت و در حضور جمع کثیری از شیعیان خوانده می‌شود. و خانواده‌ها سعی می‌کنند روز عقد با مناسبت‌های بزرگ شیعی، مانند نیمه شعبان، سیزده رجب، ولادت پیامبر ﷺ، و... مصادف باشد. (عرب‌احمدی، ۱۳۸۹، ص ۳۳) جشن عروسی، پس از عقد نکاح ادامه می‌یابد و شب‌هنگام عروس به خانه داماد انتقال می‌یابد و با پای گذاشتن به منزل والدین همسر خود، با استقبال آنها مواجه می‌شود. نخستین گام عروس به خانه پدرشوهر خود، «پاگایلاگانی» نامیده می‌شود و همگان آن را برای آغاز زندگی مشترک زوج جدید خوش‌یمن و با برکت می‌دانند. پس از ورود عروس به منزل والدین همسر، مادر شوهر با شیرینی‌جات و دیگر خوردنی‌ها به استقبال عروس خود می‌آید و او را از درگاهی در عبور می‌دهد. این امر به منزله نمادی از صمیمیت در نظر گرفته می‌شود. (The khoja Shia ithna asheri Muslim community of London, 2002, p.16)

پس از آن، با ورود عروس و داماد به سالن برگزاری جشن، مراسم رقص و پایکوبی و آوازخوانی آغاز می‌شود. این در حالی است که عروس لباس ساری سفید درخشانی بر تن کرده و حلقه‌ای از سکه‌ها (که بخشی از پوداست) و پدرشوهرش به او هدیه داده را بر گردن خود انداخته است. عروس و داماد در پایان جشن عروسی نخستین شب زندگی خود را در حلقه‌ای که در منزل پدر داماد ترتیب داده شده است، به سر می‌برند؛ در حالی که یک نارگیل به‌عنوان نمادی از خوشبختی و زایش در هنگام ورود آنها به حلقه خرد می‌شود.

جشن ازدواج شیعیان خوجه اثنی‌عشری تلفیقی از سنت‌های گجراتی و آداب و رسوم اسلامی است و اگرچه ایشان انجام سنت‌های گجراتی، به‌ویژه آوازخوانی و رقص را معمولاً چندان مهم نمی‌دانند، ولی برخی مراسم نظیر پاگیلاگانی که مستقیماً ریشه در سنت‌های گجراتی آنها دارد، با تشریفات زیادی انجام می‌گیرد و یکی از ارکان اساسی ازدواج در نظر گرفته می‌شود. (Salvadori, p.252-3)

از دیگر سنت‌های شیعیان خوجه اثنی‌عشری، بر تن کردن لباس‌های سنتی هندی است. در واقع، خوجه‌های اثنی‌عشری چون از نظر قومی و نژادی در زمرة اقوام مهاجر از هندوستان به‌شمار می‌روند، لباس را بخشی از هویت ملی و قومی خود در نظر می‌گیرند؛ از این رو، معمولاً در منازل و محل کار خود لباس‌های هندی بر تن می‌کنند. (عرب‌احمدی، ۱۳۷۹، ص ۱۰۰) شیعیان خوجه اثنی‌عشری در زمینه خوراک نیز کاملاً سنتی عمل می‌کنند. معمولاً پخت شیرینی و شربت‌های هندی و انواع و اقسام غذاهای هندی، در بین خانواده‌های خوجه در کشورهای مختلف بسیار رایج است. دختران این جامعه از کودکی پخت انواع غذاهای هندی را از مادران خود فرا می‌گیرند و در مهمانی‌های داخلی خوجه‌های اثنی‌عشری غذاهای هندی مختلفی پخته می‌شوند که به‌نوعی نمایانگر ذوق و سلیقه بانوان این جامعه است. (عرب‌احمدی، ۱۳۸۹، ص ۳۶)

موسیقی در جامعه شیعیان خوجه اثنی‌عشری جایگاه والایی دارد و هرچند آنان در این زمینه تابع نظریه مراجع تقلید خود هستند و از موسیقی‌های محرک پرهیز می‌کنند، (گفت‌وگو با دکتر سبتین پانجوانی، ۱۳۸۱) ولی بسیاری از جوانان این جامعه، باوجود تقید مذهبی خود، در منازل و محل کار به انواع موسیقی‌های پاپ هندی

گوش می‌کنند و در زمینه بحث غنا به مسائل شرعی چندان اهمیتی نمی‌دهند. افزون بر آن، هرچند افراد این جامعه معمولاً به موازین اسلامی پایبندند و از تماشای صحنه‌های رقص و آواز خودداری می‌کنند، ولی معمولاً به تماشای فیلم‌های هندی که از طریق شبکه‌های ماهواره‌ای در سرتاسر دنیا قابل دسترسی است، می‌پردازند و به‌رغم تمایل نداشتن به صحنه‌های رقص و آواز، این فیلم‌ها را که در واقع بخشی از آداب و رسوم مردمان هند است، با علاقه تماشا می‌کنند. (مطالعات میدانی نویسنده، دارالسلام، ۱۳۸۷)

سفر به هندوستان و بازدید از اقوام و خویشان دور و نزدیک، از دیگر سنت‌های خوجه‌های اثنی‌عشری است. آنان به‌دلیل علاقه بسیار به سرزمین خود، معمولاً هر سال سفری به هند انجام می‌دهند و علاوه بر دیدار بستگان خود، از آثار تاریخی و گردشگاه‌های طبیعی این کشور زیبا بازدید می‌کنند. برخی از خوجه‌های اثنی‌عشری نیز برای معالجه به هندوستان سفر می‌کنند و به خانواده‌هایی که توانایی پرداخت هزینه تحصیل فرزندان خود را در کشورهای غربی ندارند کمک کرده، فرزندانشان را در دانشگاه‌های هند ثبت‌نام می‌کنند. (www.world culture encyclopedia.com/south Asia khoja/2010)

از دیگر سنت‌های زیبای خوجه‌های اثنی‌عشری، تلاش آنها برای ایجاد نوعی تلفیق بین دین و ملیتشان است. در واقع آنها باوجود علاقه فراوان به مذهب اهل‌بیت علیهم‌السلام و افتخار به شیعه بودن خویش، کوشیده‌اند ملیت و هویت خود را نیز حفظ کنند. این امر در نام‌های ایشان متجلی است؛ به‌گونه‌ای که نام تمامی آنان، به‌ویژه مردان، مخلوطی از اسامی هندی و نام‌های ائمه اطهار و پیامبران است. برخی از این اسامی عبارت‌اند از: بشیر شیوجی، محمد لالچی، جعفر نانچی، محمد دوجی، باقر جیوراج، کاظم والچی، حسنین آلارخیا، علی دایا و... (عرب‌احمدی، ۱۳۸۹، ص ۳۸) تلاش برای پیوند خصوصیات قومی برجای‌مانده از هندوئیسم و مذهب تشیع، در دیگر سنت‌های این جامعه، مانند مراسم ختنه‌سوران پسرچه‌ها، جشن تولد، مراسم خاک‌سپاری و... نیز کاملاً به‌چشم می‌خورد. با این حال، خوجه‌های اثنی‌عشری برخی از سنت‌های قدیمی هندوئی‌الاصل خود را که با قوانین اسلام مغایرت دارد، به‌کناری نهاده و به مقررات اسلامی روی آورده‌اند. از دیگر سنت‌های جامعه شیعیان خوجه

اثنی عشری، تلاش برای حفظ زبان‌های کهن قومی آنها، به‌ویژه زبان گجراتی و تا حدودی نیز کچی، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل ارتباط و تفاهم بین افراد و جماعات خوجه اثنی عشری است. (The light, 2001, p.33)

وضعیت فرهنگی

یکی از ویژگی‌های بارز جامعه شیعیان خوجه اثنی عشری، سطح بالای فرهنگی این اقلیت کوچک است. این امر - که البته بخشی از آن به نظم و انسجام داخلی، و بخشی نیز به بنیه و توان اقتصادی قابل ملاحظه آنها بازمی‌گردد - موجب شده است خوجه‌های اثنی عشری به پیشرفت‌های چشمگیری از نظر فرهنگی - به‌ویژه در زمینه فرهنگ مطالعه و کتاب‌خوانی - دست یابند. یکی از شاخصه‌های مهم فرهنگی این جامعه، فرهنگ بالای کتاب و کتاب‌خوانی است؛ به گونه‌ای که تقریباً تمام اعضای جماعات مختلف، به مطالعه کتاب‌ها و مجلات گوناگون، اعم از علمی، فرهنگی، اقتصادی و دینی علاقه زیادی دارند و با وجود اشتغالات فراوان، از مطالعه غافل نمی‌مانند. در این راستا، کودکان از آغاز یادگیری خواندن و نوشتن، به مطالعه کتاب‌های مختلف تشویق می‌شوند و در کودکان و مراکز پیش‌دبستانی خوجه‌های اثنی عشری، این انگیزه به تدریج در شخصیت آنها شکل می‌گیرد. (عرب‌احمدی، ۱۳۷۵، ص ۴-۵) افزون بر این، تقریباً تمامی خوجه‌ها هر روز صبح و پیش از آغاز فعالیت‌های خود، روزنامه‌های کشور محل اقامت خویش را مطالعه کرده یا به پایگاه‌های اینترنتی مراجعه می‌کنند. تسلط آنها به زبان‌های مختلف، از جمله انگلیسی، سواحیلی، گجراتی و اردو نیز عرصه مطالعاتی گسترده‌ای را برای آنان فراهم کرده است. از این رو، بیشتر خوجه‌ها با مراجعه به پایگاه‌های اینترنتی به زبان‌های مختلف، معمولاً از اخبار روز جهان آگاه‌اند و در زمینه‌های مختلف، اطلاعات عمومی گسترده‌ای دارند. خوجه‌های اثنی عشری همچنین ساعاتی از شبانه روز را به مطالعه کتب دینی نظیر قرآن، نهج‌البلاغه و مفاتیح‌الجنان اختصاص می‌دهند و بسیاری از آنان، هر روز پس از نماز صبح صفحاتی از قرآن و نهج‌البلاغه را مطالعه می‌کنند.^۱ (مطالعات میدانی نویسنده، تانزانیا، ۱۳۸۷)

۱. نسل جوان خوجه‌ها، افزون بر قرآن، به مطالعه نهج‌البلاغه بسیار علاقه دارند. این امر در کشورهای اروپایی و آمریکای شمالی، از شدت بیشتری برخوردار است. (مطالعات میدانی نویسنده)

از دیگر ویژگی‌های فرهنگی این جامعه، ریشه‌کن شدن بی‌سوادی در بین همه افراد این اقلیت کوچک است. در واقع، هرچند برخی از افراد نسل اول خوجه‌های اثنی‌عشری مهاجر به شرق آفریقا به دلیل مشکلات موجود و شرایط نامناسب اقتصادی بی‌بهره از سواد خواندن و نوشتن بودند، ولی هم‌اکنون همه اعضای جماعات خوجه اثنی‌عشری باسوادند و جدای از طبقه تحصیل‌کرده، دیگران دارای دیپلم متوسطه‌اند. البته این امر در جماعات مختلف با نوساناتی مواجه است؛ به گونه‌ای که سطح عمومی سواد در بین خوجه‌های ساکن شرق و جنوب شرق آفریقا، اروپا و آمریکای شمالی، مطلوب و تا حدودی بالاتر از خوجه‌های ساکن پاکستان و هند است. (www.world.federation.org)

از دیگر شاخصه‌های خوجه‌های اثنی‌عشری، تسلط بالای آنها به زبان انگلیسی است. چنان‌که مشخص است، زبان انگلیسی به عنوان یک عنصر ارتباطی گسترده، جایگاه والایی را در جهان کنونی به خود اختصاص داده است و کشورهای مختلف جهان در تلاش‌اند دست کم در مقاطع تحصیلات عالی، این زبان را بین دانشجویان دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی خود فراگیر سازند. شیعیان خوجه اثنی‌عشری نیز با درک شرایط موجود، از این عنصر مهم ارتباطی به‌نحو مطلوب بهره‌برداری نموده و نظام آموزشی خود را در کشورهای مختلف، بر اساس زبان انگلیسی تنظیم و تدوین کرده‌اند. (عرب‌احمدی، ۱۳۸۰، ص ۳)

در این زمینه، کودکان خوجه اثنی‌عشری در کشورهای مختلف، از کلاس اول مدرسه با این زبان آشنا می‌شوند و همه درس‌ها به زبان انگلیسی به آنها ارائه می‌شود. این امر موجب شده است تقریباً تمام خوجه‌های اثنی‌عشری به‌روانی و سهولت به انگلیسی صحبت کنند. این امر حتی در ماداگاسکار و رئونیون فرانسوی‌زبان که از مستعمرات فرانسه به‌شمار می‌روند، به‌چشم می‌خورد و شیعیان خوجه مقیم این دو کشور نیز از آموزش انگلیسی به فرزندان خود غافل نمانده‌اند. (Insight, 2003, p22) معدود خوجه‌های اثنی‌عشری مقیم هلند، فرانسه، سوئد، پرتغال و اسپانیا هم باوجود تسلط به زبان این کشورها، به

انگلیسی سخن می‌گویند. گستردگی زبان انگلیسی در بین خوجه‌های اثنی‌عشری به اندازه‌ای است که روحانیون و خطبای آنان در سخنرانی‌های خود، گاه چند دقیقه به اردو و گجراتی صحبت می‌کنند؛ سپس رشته کلام را با انگلیسی ادامه می‌دهند. (مشاهدات عینی نویسنده، شرق آفریقا و اروپا، ۱۳۸۷)

از دیگر شاخصه‌های فرهنگی خوجه‌های اثنی‌عشری، می‌توان به مدارس و مراکز آموزشی آنان اشاره کرد. ایشان از چند دهه گذشته و با پی بردن به لزوم یک‌دست کردن سیلابس‌های درسی جماعات خود، تقریباً در هر شهر مدرسه‌ای نیز بنا نهاده و کودکان خود را در این مراکز نام‌نویسی کرده‌اند. (http://almuntazir.org) این مدارس در برخی از کشورها به‌طور رسمی مورد تأیید وزارت آموزش و پرورش آنجا قرار گرفته‌اند و در برخی کشورها نیز حالت غیررسمی دارند و صرفاً به‌عنوان مرکزی کمک‌آموزشی استفاده می‌شوند. (www.Khojaheritage.com)

وجود کتابخانه‌های مختلف در جماعات خوجه اثنی‌عشری، از دیگر ویژگی‌های فرهنگی این اقلیت کوچک است. این کتابخانه‌ها که در بیشتر شهرهای محل سکونت خوجه‌ها فعالیت دارند، از مراکز فرهنگی ارزشمندی به‌شمار می‌روند که گنجینه‌ای از اطلاعات علمی را در خود جای داده‌اند و به نسل جوان خوجه‌ها منتقل می‌سازند. (www.dartabligh.org)

از دیگر خصوصیات فرهنگی خوجه‌ها، برگزاری اردوهای اسلامی آموزشی در کشورهای مختلف و با حضور دانش‌آموزان نخبه و ممتاز است. در این اردوگاه‌ها، افزون بر ارتقای سطح آموزشی دانش‌آموزان، برنامه‌های تفریحی متنوعی نیز در نظر گرفته می‌شود که موجبات رضایت و مسرت خاطر این دانش‌آموزان را فراهم می‌آورد. افزون بر آن، جماعات خوجه اثنی‌عشری به‌منظور تقویت بنیه فرهنگی اعضای خود، معمولاً دوره‌های آموزشی مختلف، شامل آموزش رایانه، اینترنت، زبان عربی، روزنامه‌نگاری و... را برگزار می‌کنند و می‌کوشند سطح مهارت‌های افراد شرکت‌کننده را از این طریق ارتقای بخشند. (www.Baabul-Ilm.com)

موقعیت اقتصادی

چنان‌که اشاره شد، شیعیان خوجه اثنی‌عشری هم‌اکنون اقلیت کوچک دینی به‌شمار می‌روند که شغل اصلی بیشتر آنان فعالیت‌های تجاری و بازرگانی است. در این‌باره می‌توان گفت اقتصاد یکی از مهم‌ترین ارکان جامعه خوجه‌های اثنی‌عشری است و هرچند طی دو دهه گذشته به برخی مشاغل علمی و فرهنگی نیز روی آورده‌اند ولی اقتصاد و تجارت همچنان زیربنای اصلی جماعات مختلف این اقلیت کوچک به‌شمار می‌رود. در رهگذر این امر، و البته سخت‌کوشی و پشتکار شیعیان خوجه اثنی‌عشری، امروزه آنان در بیشتر کشورهای که به‌عنوان اقلیت‌هایی مهاجر در آنجا حضور دارند، از وضعیت مالی و رفاهی خوبی برخوردارند.

در بیان تاریخچه شیعیان خوجه‌های اثنی‌عشری و جدایی‌شان از آقاخان‌ها اشاره شد که آنها ابتدا از وضعیت مالی و رفاهی بالایی بهره‌مند نبودند و حتی در رده اقشار پایین جامعه خود قرار داشتند و جدایی از آقاخان‌ها وضعیت فقر و فاقه آنها را تشدید کرد. بنابراین آنچه در این میان مشهود است، عدم تمکن مالی آنها در بدو تأسیس این جامعه کوچک و بهره‌مند نبودن از شخصیت‌های ثروتمند و مرّقه بوده است. با این حال، پس از جدایی خوجه‌های اثنی‌عشری از آقاخانیه و تأسیس نخستین جماعات در بمبئی، احمدآباد و زنگبار، آنان به تدریج در صدد تحکیم مبانی جامعه خود برآمدند و به‌طور قطع به این نتیجه رسیدند که تنها با ایجاد جامعه‌ای مستقل و دارای تمکن مناسب می‌توانند پایه‌های جامعه خود را ثبات بخشند و با گام‌هایی استوار به سوی آینده قدم بردارند. این امر سبب شد که از همان ابتدا با تحمل سختی‌های فراوان، به فعالیت‌های اقتصادی مختلف روی آورند. همین مسئله پس از مهاجرت گسترده آنها به شرق آفریقا و استفاده از ظرفیت‌ها و توانمندی‌های موجود در این کشورها، موجبات شکوفایی اقتصادی آنها را فراهم آورد. (The light, 1999, p.9)

در بررسی وضعیت اقتصادی شیعیان خوجه اثنی‌عشری، باید تمایزاتی را بین شیعیان خوجه مقیم شبه‌قاره هند و خوجه‌های اثنی‌عشری مقیم آفریقا و کشورهای غربی قایل شد. در ارتباط با خوجه‌های اثنی‌عشری مقیم هند و پاکستان شایان ذکر است، هرچند آنها طی چند دهه گذشته و از بدو تأسیس فدراسیون جهانی و سازمان

مسلمانان شیعه خوجه اثنی عشری آمریکای شمالی، همواره مورد حمایت این سازمان‌ها قرار داشته‌اند، ولی تفاوت مشهودی از نقطه نظر رفاهی و مالی بین آنان و دیگر خوجه‌های اثنی عشری به چشم می‌خورد. از این رو، در بررسی وضعیت زندگی شیعیان خوجه اثنی عشری مقیم هند باید اذعان داشت آنها به دلیل وضعیت اقتصادی عمومی هند و فقر نسبی حاکم بر این کشور، موقعیت اقتصادی بالایی ندارند و بیشتر خوجه‌های اثنی عشری ساکن بمبئی، احمدآباد، ماندوی و بارووا (گجرات)، از مشکلات معیشتی مختلفی رنج می‌برند. (Insight, p.23)

در واقع، پس از مهاجرت تعداد قابل توجهی از خوجه‌های اثنی عشری به شرق آفریقا در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، همچنین مهاجرت تعداد زیادی از خوجه‌های اثنی عشری به پاکستان (پس از جدایی این کشور از هند در سال ۱۹۴۷م) بقیه خوجه‌های اثنی عشری ساکن این کشور نتوانستند تحولی اساسی در وضعیت زندگی خود پدید آورند و در زمره طبقات متوسط رده پایین جامعه هند باقی ماندند. از این رو، برخلاف آقاخان‌ها و شیعیان بهره‌مقیم هند، شیعیان خوجه اثنی عشری مقیم هند امروزه از نظر اقتصادی، حضور کم‌رنگی در کشور یک میلیارد و ده‌ها میلیون نفری هندوستان دارند و نتوانسته‌اند ایفاگر نقش مهمی در عرصه معادلات تجاری این کشور باشند. (www.world culture encyclopedia.com)

این امر، البته تا حدودی نیز ناشی از مهاجرت بسیاری از شخصیت‌های برجسته این جامعه به شرق آفریقا بود؛ به گونه‌ای که بسیاری از تجار متمول خوجه اثنی عشری، این کشور را به سوی شرق آفریقا ترک گفتند و تقریباً می‌توان گفت بخش عمده ثروتمندان این جامعه، در اوایل قرن بیستم در آرزوی آینده‌ای بهتر رهسپار زنگبار، کنیا و سرزمین اصلی (تانگانیکا) شدند. موج دوم خوجه‌های اثنی عشری که بیشتر دربرگیرنده نخبگان این جماعت، شامل صاحبان صنایع و تجار ثروتمند بودند نیز در اواخر دهه ۱۹۴۰م به پاکستان مهاجرت کردند و باقی‌مانده خوجه‌های اثنی عشری در هند را بخش متوسط و پایین جامعه هند تشکیل دادند. (Engineer, 1990, p.250) از آن زمان تا کنون، خوجه‌های اثنی عشری طبقه‌ای متوسط متمایل به پایین را تشکیل می‌دهند که عمدتاً در بمبئی، احمدآباد، سورات و

گجرات زندگی می‌کنند. این افراد، یا به تجارت خرده‌پا اشتغال دارند یا کارمند مؤسسات اداری و خصوصی هستند و سطح درآمد پایینی دارند. برخی از آنها که در روستاها زندگی می‌کنند و به کشاورزی می‌پردازند، حتی قادر به تأمین معیشت خود نیستند و از مشکلات بهداشتی مختلفی رنج می‌برند. وضعیت زندگی خوجه‌های اثنی‌عشری در بمبئی و احمدآباد - که بیشتر جمعیت آنان در این دو شهر متمرکز شده است - نیز رونق چندانی ندارد و آنان عموماً در محلاتی فقیرنشین و در خانه‌های محقر دو و سه اتاقه زندگی می‌کنند. (Insight, 1979, p.25)

وضعیت شیعیان خوجه اثنی‌عشری مقیم پاکستان، بهتر از هندی‌هاست. آنان در بدو استقلال پاکستان به این کشور مهاجرت کردند و در بین آنان، گروهی از نخبگان خوجه، از جمله صاحبان صنایع و تجار متمول نیز بودند. این خوجه‌های اثنی‌عشری در سال‌های نخستین موجودیت پاکستان، به تدریج مشاغل مختلفی را عهده‌دار شدند؛ به گونه‌ای که امروزه در کراچی و چند شهر دیگر پاکستان، از وضعیت رفاهی مناسبی برخوردارند. تعدادی از شیعیان خوجه مقیم شرق آفریقا نیز در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰م رهسپار کشور پاکستان شدند و با توجه به تسلط بر امور اقتصادی و تجاری، به سرعت به مشاغل مختلفی دست یافتند. شیعیان خوجه اثنی‌عشری پاکستان، هم‌اکنون عهده‌دار فعالیت‌های تجاری مختلفی هستند. بیشتر آنها به مشاغل خرده‌پایی همچون خرید و فروش مبیل، تزئینات منزل، عکاسی، لوازم منزل، و ظروف اشتغال دارند. برخی از آنها نیز پزشک، استاد دانشگاه، مهندس و... می‌باشند. تعداد اندکی از خوجه‌های اثنی‌عشری مقیم کراچی نیز در زمینه صادرات و واردات کالاهای مختلف فعالیت دارند و با هند، هنگ‌کنگ، چین، شرق آفریقا، اندونزی، تایلند و انگلستان ارتباط تجاری دارند. (مطالعات میدانی نویسنده، پاکستان، ۱۳۸۹) برخلاف خوجه‌های اثنی‌عشری شبه‌قاره، شیعیان خوجه اثنی‌عشری ساکن شرق و جنوب شرق آفریقا (کنیا، تانزانیا، ماداگاسکار، و اوگاندا) وضعیت اقتصادی بسیار خوبی دارند؛ به گونه‌ای که در حال حاضر در زمره ثروتمند این کشورها به‌شمار می‌روند و در سایه این موقعیت مناسب مالی، از نفوذ چشمگیری در سطح دولت و دولتمردان نیز بهره‌مندند. (عرب‌احمدی، ۱۳۸۹، ص ۸۸)

خوجه‌های اثنی‌عشری در دهه‌های ۱۸۹۰، ۱۹۰۰، ۱۹۱۰ و ۱۹۲۰م به تدریج رهسپار شرق آفریقا شدند و از طریق زنگبار، در شهرهای مختلف شرق و سپس جنوب شرق آفریقا استقرار یافتند. آنها در بدو ورود، اندوخته مالی چندانی نداشتند؛ ولی با استفاده از استعداد ذاتی خود و بهره‌برداری مناسب از شرایط موجود، به سرعت وارد بخش‌های تجاری شدند و در مدتی کوتاه، از طریق خرید و فروش کالاهای مختلف و صادرات و واردات به هند، جایگاه خود را ارتقا بخشیدند؛ به گونه‌ای که پیش از جنگ جهانی دوم در زمره طبقات نخبه این کشورها جای گرفتند. آنان از اوایل دهه ۱۹۶۰م و استقلال سیاهان این کشورها - که موجب خروج استعمارگران انگلیسی و فرانسوی و خالی شدن بسیاری از پست‌ها و مشاغل شد - موقعیت خود را هرچه بیشتر تثبیت کردند. (پورمرجان، ۱۳۷۷، ص ۸-۹)

در این راستا، خوجه‌های اثنی‌عشری، (و دیگر هندی‌های مقیم، اعم از هندوها، آقاخان‌ها و بهره‌ها) از فرصت موجود استفاده کردند و با استفاده از خلأ موجود، در بخش اقتصادی این کشورها جای گرفتند. این امر، البته با هماهنگی دولت‌های وقت که تجربه کافی در کشورداری نداشتند، صورت گرفت و دولت‌مردان که به دلیل تجربه تلخ خود، به سفیدها اعتماد نداشتند، از این هندی‌ها استقبال کردند و فرصت سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف، اعم از تجارت، صنعت، حمل و نقل، معادن و... را برای آنها فراهم ساختند. (عرب‌احمدی، ۱۳۸۶، ص ۵۵) این امر موجب شد که در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰م هندی‌ها، از جمله خوجه‌های اثنی‌عشری، موقعیت خود را در اقتصاد این کشور تثبیت کنند و طیف گسترده‌ای از شرکت‌های خصوصی، صادرات و واردات، کارخانجات و کارگاه‌ها، مؤسسات تجاری، صرافی‌ها، بانک‌ها، مراکز حمل و نقل، انتشارات، مزارع کشاورزی و... را به خود اختصاص دهند. (www.dewani.ca/history_of_khojas.pps)

از این رو، با وجود مشکلات ناشی از امنیت نسبی این کشورها، خوجه‌های اثنی‌عشری بخشی از نبض اقتصادی کشورهای یادشده را در دست گرفتند و به ویژه در زمینه اقلام صادراتی کشورهای شرق و جنوب آفریقا (چای، قهوه و کاکائو) نقش مهمی را برعهده دارند. بنابراین، با وجود فقر شدید این کشورها، افزایش تورم عمومی

و افزایش قیمت کالاهای اساسی، پیوسته بر ثروت خوجه‌های اثنی‌عشری افزوده شده است و برخی از تجار این جماعات، به‌عنوان ثروتمندترین تجار تانزانیا، کنیا، مادگاسکار و اوگاندا جلوه‌گر شده‌اند. (عرب‌احمدی، ۱۳۸۹، ص ۹۰-۹۱) شیعیان خوجه اثنی‌عشری ساکن اروپا (بیشتر انگلستان) و آمریکای شمالی، اگرچه در زمره طبقات نخبه این کشورها شمرده نمی‌شوند، وضعیت مالی مناسبی دارند و بیشتر به خرید و فروش لوازم منزل، صادرات و واردات کالاهای مختلف، خرید و فروش اتومبیل‌های دست دوم و... می‌پردازند. بخشی از آنان نیز در بخش‌های علمی و با سمت استاد دانشگاه، مهندس و پزشک فعالیت می‌کنند. در مجموع، خوجه‌های اثنی‌عشری در اروپا و آمریکای شمالی وضعیت مالی مناسبی دارند و چند تن از آنها در زمره افراد پول‌دار و ثروتمند به‌شمار می‌روند.^۱ (گفت‌وگو با آقای محسن جعفر)

جایگاه دینی

یکی از شاخص‌ترین ویژگی‌های جوامع خوجه اثنی‌عشری در سراسر جهان، تقید دینی و رعایت کامل فرایض دینی است. در واقع، پیروی از اصول و قوانین مذهب اهل‌بیت علیهم‌السلام و اطاعت از دستورهای دینی و مذهبی، بر تمام امور زندگی شیعیان خوجه اثنی‌عشری سایه افکنده است و جماعات مختلف آنها تلاش دارند از طریق انجام برنامه‌های دینی مختلف، همه اعضای جماعات خود را تحت پوشش قرار دهند و به پیکری واحد مبدل سازند. (گفت‌وگو با دکتر سبتین پانجوانی، ۱۳۸۱) تقید دینی شیعیان خوجه اثنی‌عشری در وهله اول مربوط به اصول و فروع دین است و آنان تأکید خاصی به برپایی نمازهای یومیه به‌صورت جماعت دارند. افزون بر آن، ایشان مراسم و مناسبت‌های دینی خود، مانند اعیاد، شهادت ائمه اطهار علیهم‌السلام، ایام فاطمیه و به‌ویژه ماه محرم را با تشریفات مفصلی برگزار می‌کنند. (The light, 1997, p.14)

تقیدات دینی خوجه‌های اثنی‌عشری، از دوران کودکی آنها آغاز می‌شود و کودکان اعم از دختر و پسر، معمولاً پیش از بلوغ، نمازهای یومیه را از والدین خود می‌آموزند

۱. یکی از خوجه‌های اوگاندایی‌الاصل ساکن لندن، از ثروتمندان این کشور شمرده می‌شود. (مصاحبه نویسنده با آقای محسن جعفر)

و همراه با پدران و مادران در مساجد و حسینیه‌ها حضور می‌یابند. این امر که همواره مورد تأکید رهبران این جامعه و امامان جماعات بوده، موجب شده است باورهای دینی از نخستین سال‌ها در آنها نقش ببندد و به‌عنوان بخشی از زندگی آنان در نظر گرفته شود. افزون بر آن، روحانیون جماعات نیز کودکان را از دوره طفولیت از طریق برپایی کلاس‌های آموزشی با دین اسلام و قوانین آن آشنا می‌سازند و می‌کوشند تا حد ممکن اصول اولیه اسلام را به آنها آموزش دهند. (عرب‌احمدی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۰) والدین در کنار نمازهای جماعت، کودکان خود را با برخی از قوانین اسلامی، از جمله حجاب نیز آشنا می‌سازند؛ به‌گونه‌ای که دختران خردسال، حتی پیش از سن تکلیف چادرهایی کوچک بر تن می‌کنند و با حجاب اسلامی در مساجد حضور می‌یابند. پسرچه‌ها نیز دشداده‌های سفید دربر می‌کنند و با پدران خود در مجالس مذهبی و نمازهای جماعت حاضر می‌شوند. جدای از آن، کودکان از سن پنج‌سالگی با معارف قرآنی آشنا می‌شوند و کلاس‌های قرآن‌خوانی برای آنها، در مکان‌هایی مخصوص در جنب مسجد شیعیان برپا می‌شود. (Salvadori, 1989, p.253)

خوجه‌های اثنی‌عشری برای نماز اهمیت خاصی قایل‌اند و حتی‌الامکان می‌کوشند نمازهای یومیّه خود را به‌صورت جماعت برگزار کنند. آنان معتقدند برگزاری نماز جماعت، جدای از اجر معنوی و ثواب آن، سبب استحکام روحیه اخوت، برابری و اتحاد بین آنها می‌شود و مناسبات اجتماعی شیعیان خوجه اثنی‌عشری را تحکیم می‌بخشد. آنان هر هفته در نماز جمعه مساجد خود شرکت می‌کنند. این در حالی است که معمولاً در آن روز دشداده‌های سفید یا لباس‌های تمیز هندی بر تن می‌کنند. برپایی نمازهای مستحبی نیز جایگاه خاصی در بین خوجه‌های اثنی‌عشری دارد و به‌ویژه نماز عید فطر با حضور تمام اعضای جماعات و به شیوه‌ای بسیار زیبا برپا می‌شود. (عرب‌احمدی، ص ۱۰۰)

شیعیان خوجه اثنی‌عشری در زمینه پرداخت خمس، زکات، صدقه و نذورات نیز همواره پیشگام بوده‌اند و هر سال سهم امام و سادات را از طریق جماعات خویش یا فدراسیون‌های منطقه‌ای به دفتر مرجع تقلید خود آیت‌الله سیستانی در عراق یا نماینده ایشان آیت‌الله شهرستانی در قم می‌فرستند. حج و زیارت اماکن مقدس، از

جمله مرآة ائمة اطهار علیهم‌السلام در عراق و ایران نیز از دیگر اموری است که برای خوجه‌های اثنی‌عشری بسیار اهمیت دارد. خوجه‌های اثنی‌عشری، دیگر شرایع اسلامی را نیز تا حد امکان گرامی می‌دارند. (گفت‌وگو با دکتر عارف عبدالحسین، بیرمنگام، ۱۳۸۱)

شیعیان خوجه اثنی‌عشری در زمینه فعالیت‌های تجاری خود نیز از ورود به معاملات رباگونه به شدت پرهیز دارند و از امور تجاری‌ای که شبهه‌ای از رباخواری در آن باشد، خودداری می‌کنند. آنان از خوردن غذاهای مشکوک از نظر حلال بودن نیز خودداری کرده، معمولاً در خرید گوشت گاو و گوسفند، به مهر حلال آن توجه بسیار دارند. (گفت‌وگو با مولانا شمس‌الحسن زیدی، زنگبار، ۱۳۸۷)

شیعیان خوجه اثنی‌عشری و سیاست

چنان‌که اشاره شد، اقتصاد و فعالیت‌های تجاری، همواره امری زیربنایی برای شیعیان خوجه اثنی‌عشری در نظر گرفته شده است و بیشتر اعضای این اقلیت مذهبی عهده‌دار مشاغل بازرگانی مختلف و متنوعی‌اند. این امر تا حدودی ناشی از علاقه و طبیعت ذاتی آنها به روی گردانی از ورود به عرصه سیاسی است. این بی‌رغبتی سبب شده است که خوجه‌های اثنی‌عشری هرچه بیشتر به تجارت و بازرگانی روی آوردند. در ارتباط با نقش شیعیان خوجه اثنی‌عشری در ساختار سیاسی کشورهای محل سکونت خویش و عرصه روابط بین‌الملل گفتنی است اصولاً آنان به دلیل اینکه در هر کشور اقلیت‌های کوچکی را تشکیل می‌دهند و هرگونه حادثه یا بی‌ثباتی می‌تواند موجودیت و تمامیت آنها را با مخاطراتی جدی مواجه سازد، معمولاً از ورود به امور سیاسی و تلاش برای تصدی مشاغل بالای دولتی پرهیز می‌کنند و حتی‌الامکان می‌کوشند وارد این گونه امور نشوند.

البته با وجود این محافظه‌کاری ذاتی - که تا حدودی خصلت همه اقلیت‌ها شمرده می‌شود - آنها گوشه‌چشمی نیز به سیاست دارند و ضمن پرهیز از به‌دست آوردن سمت‌های بالای سیاسی، منافع خود را نیز در این خصوص در نظر دارند. از این رو، در مواقع لازم از خصلت‌های انزواگرایانه خود عدول کرده و مشاغلی سیاسی همچون نمایندگی پارلمان و حتی معاونت وزیری را در برخی کشورها به‌دست آورده و از این

طریق به حفظ منافع خود در کشور محل سکونت پرداخته‌اند. (عرب‌احمدی، ۱۳۸۹، ص ۱۴۸) در حقیقت، خوجه‌های اثنی‌عشری هرچند معتقدند ورود به جریان‌های سیاسی و پذیرش مشاغل سیاسی رده‌بالا و میانه می‌تواند در مواقع خاصی موقعیت آنها را دچار مخاطراتی سازد، ولی در مواقعی که شرایط کشور محل سکونت خود را مستلزم تصدی برخی پست‌های سیاسی ارزیابی کنند، وارد این صحنه نیز می‌شوند. در این زمینه می‌توان به کشورهای منطقه شرق آفریقا اشاره کرد. شیعیان خوجه اثنی‌عشری، هم‌اکنون از اقلیت‌های نیرومند اقتصادی کشورهای کنیا، تانزانیا، اوگاندا و ماداگاسکار شمرده می‌شوند و به دلیل وضعیت مناسب اقتصادی، از نظر درآمد و میزان نقدینگی و دارایی در جایگاه بسیار خوبی قرار دارند؛ (مطالعات میدانی نویسنده، شرق آفریقا، ۱۳۸۷) با این حال، از آنجا که این افراد با دارا بودن ثروت قابل ملاحظه، در بین سیاهان عمدتاً فقیر و مسکین محصور شده‌اند، معمولاً با مقامات سطوح عالی دولتی، از جمله شخص رئیس‌جمهور، معاونان وی، وزرا و فرماندهان پلیس ارتباطات نزدیکی دارند. این امر بیشتر از آن روست که در صورت بروز هرگونه خطری - نظیر حمله به انبارها، منازل مسکونی یا سرقت اموال - بتوانند از دوستان عالی‌رتبه خود در بخش‌های مختلف کمک بگیرند و زیان‌های حاصله را جبران کنند. افزون بر آن، در مواقعی که احساس کنند حتی این ارتباطات نیز نمی‌تواند امنیت کامل شغل و زندگی آنها را فراهم آورد، مشاغلی نظیر نمایندگی مجلس یا معاونت وزارتخانه‌های مورد نظر خود را برعهده می‌گیرند و از این طریق شخصاً و با بهره‌گیری از این موقعیت‌ها به تأمین منافع جامعه خود می‌پردازند. در این ارتباط، طی چند دهه گذشته تعداد اندکی از شیعیان خوجه به مشاغل سیاسی یاد شده ورود کرده و موجبات دلگرمی دیگر خوجه‌های ساکن این کشورها را فراهم آورده‌اند. (Insight, 2003, P.33)

این وضعیت، در کشورهای شبه‌قاره هند تا حدودی متفاوت است. خوجه‌های اثنی‌عشری ساکن این کشورها عمدتاً در زمره افراد متوسط جامعه‌اند و بسیاری از آنها نیز به‌ویژه در هند با مشکلات ناشی از فقر و مسکنت درگیرند. این امر موجب شده است که آنها کمتر انگیزه‌ای برای ورود به جریان‌های سیاسی احساس کنند. البته خوجه‌های اثنی‌عشری مقیم پاکستان در بدو استقلال این کشور از هند و دوره

بسیار کوتاه ریاست محمدعلی جناح بر این کشور، از وی حمایت می‌کردند؛ ولی به تدریج از فعالیت‌های سیاسی کناره‌گیری کردند؛ به گونه‌ای که اکنون اقلیت کوچکی هستند که از سیاست کاملاً کناره گرفته‌اند. (The light, 1990, P.17)

شیعیان خوجه اثنی‌عشری مقیم هند، در دهه‌های ۱۹۳۰ و ۱۹۴۰م و در زمان ریاست محمدعلی جناح بر مسلم‌لیگ هند، نقش مهمی در تاریخ سیاسی هند ایفا کردند. در آن عهد، بیشتر خوجه‌های اثنی‌عشری هند از حامیان مسلم‌لیگ بودند و حمایت خود را بارها از محمدعلی جناح در برابر کنگره ملی هند ابراز کردند. در طی این دوره، خوجه‌های اثنی‌عشری در صحنه سیاسی هند نیز مشارکت فعالی داشتند و در سال ۱۹۴۲م حتی حسین‌بهای لالچی، از شیعیان خوجه هند، به رقابت با محمدعلی جناح برخاست و در صدد به‌دست‌گیری پست ریاست مسلم‌لیگ برآمد، که البته به دلیل حمایت اکثر خوجه‌های اثنی‌عشری از محمدعلی جناح، شانسی برای تصدی این پست به‌دست نیاورد. آنان همچنین از نهضت خلافت، که چندی در شمال هند به راه افتاد نیز حمایت نکردند؛ زیرا رهبران این نهضت متمایل به خلیفه‌ای سنی بودند. خوجه‌های اثنی‌عشری پس از جدایی پاکستان از هند در دهه‌های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰م، به تدریج از سیاست کناره‌گیری کردند و به حامیان خموش مسلم‌لیگ هند تبدیل شدند. در چند دهه گذشته نیز آنان همچنان از مسلم‌لیگ هند حمایت کرده‌اند و در عین حال، از کنگره ملی هند نیز در مواقع خاص و در زمانی که یکی از اعضای خوجه اثنی‌عشری نامزد این حزب می‌شود، پشتیبانی به عمل آوردند. در طی این مدت، تنها یکی از خوجه‌های اثنی‌عشری به نام آزاد آبدلی در سال ۱۹۶۳م به وزارت کار هند برگزیده شد؛ ولی پس از آن فرد دیگری از خوجه‌های اثنی‌عشری به‌طور حرفه‌ای وارد سیاست نشد. (Engineer, 1990, p.252)

شیعیان خوجه اثنی‌عشری مقیم انگلستان و اروپا، در ارتباط با فعالیت‌های سیاسی خود تابع سیاست فدراسیون جهانی‌اند و معمولاً با هماهنگی شورای مسلمانان بریتانیا به دفاع از جایگاه تشیع و حقوق مسلمانان این کشور و دیگر مسلمانان اروپا می‌پردازند.^۱ آنان هر سال با شرکت در راهپیمایی روز قدس به همراه دیگر مسلمانان

۱. یکی از خوجه‌های اثنی‌عشری، عضو پارلمان مسلمانان انگلستان است.

اروپا، خشم خود را از حمایت‌های مستمر دولت‌های اروپایی از رژیم صهیونیستی به تصویر می‌کشند. آنان طی دو دهه اخیر، بارها مخالفت خود را با اقدامات اسلام‌ستیزانه کشورهای فرانسه، دانمارک و هلند نیز اعلام کرده‌اند و در میتینگ‌هایی که توسط سازمان‌های اسلامی برگزار می‌شود، شرکت می‌کنند. با این حال، آنان در صحنه سیاسی این کشورها دخالتی ندارند و از ورود به جریان‌های سیاسی این کشورها پرهیز می‌کنند. (تبعیض و ناشکیبایی علیه مسلمانان در اتحادیه اروپا، ۱۳۸۷، ص ۴۵)

شیعیان خوجه اثنی عشری مقیم آمریکای شمالی نیز، هرچند اقلیتی غیرسیاسی شمرده می‌شوند، ارتباطات مستمری با برخی از اعضای کنگره آمریکا دارند و در جلسات مسلمانان با سناتورهای آمریکا نیز شرکت کرده، از حقوق مسلمانان آمریکا دفاع می‌کنند. آنان همچنین با سازمان CARE که از منافع مسلمانان ایالات متحده و دیگر کشورهای جهان (از طریق کنگره آمریکا) حمایت می‌کند، مناسبات خوبی دارند. در واقع، هرچند خوجه‌های اثنی عشری مقیم آمریکای شمالی نیز همچون دیگر جماعات خوجه، اقلیت‌هایی غیرسیاسی به‌شمار می‌روند، ولی از پویایی خاصی در زمینه ارتباطات خود با دیگر مسلمانان و گروه‌های اسلامی این کشور برخوردارند. آنان در دهه ۱۹۹۰م و به دنبال بی‌تفاوتی ژنرال پرویز مشرف، رئیس‌جمهور پیشین پاکستان، در محدود کردن فعالیت‌های سپاه صحابه و دیگر وهابیون، طی برگزاری جلساتی با برخی از سناتورهای بانفوذ آمریکایی، خواستار اعمال نفوذ آنها بر مشرف شدند.^۱ (عرب‌احمدی، ۱۳۸۹، ص ۱۵۱)

۱. به دنبال حادثه تروریستی سال ۱۹۹۱م و حمله گروهی از وهابیون افراطی به مسجد شیعیان کراچی، که به قتل چند نفر از شیعیان خوجه اثنی عشری انجامید، برخی از رهبران خوجه‌ها در پاکستان به دیدار وزیر کشور رفتند و از کوتاهی نیروهای امنیتی در ممانعت از اقدامات تروریستی سپاه صحابه به شدت انتقاد کردند. برخی از خوجه‌های اثنی عشری نیز طی چاپ مقالاتی در روزنامه‌های پاکستان و هند، کشتار بی‌رحمانه نمازگزاران خوجه در مسجد شیعیان کراچی را شدیداً محکوم کردند. چند تن از شیعیان خوجه هم در سال‌های ۱۹۹۲ و ۱۹۹۳م طی دیدارهایی با سناتورهای آمریکایی، از عملکرد ضعیف دولت پاکستان در خنثی ساختن اقدامات وحشیانه وهابیون در حمله به شیعیان، اعم از خوجه و غیرخوجه، شکایت کردند و از آنان خواستند دولت پاکستان را برای انجام واکنشی مناسب در قبال فعالیت‌های تروریستی وهابیون تحت فشار قرار دهند.

البته طی دو دهه گذشته و با اوج‌گیری مشارکت مسلمانان در عرصه‌های سیاسی اجتماعی جهان، شیعیان خوجه اثنی‌عشری نیز با درک صحیح شرایط موجود، به تدریج کوشیده‌اند از لاک انزوای نسبی خود بیرون بیایند و با ورود به عرصه معادلات سیاسی کشورهای خود، روابط بهتری را با سازمان‌های دولتی کشورهای محل اقامت خویش بنیان نهند.

چالش‌ها

با وجود موفقیت‌های به دست آمده، خوجه‌های اثنی‌عشری طی چند دهه گذشته با چالش‌های فراوانی نیز مواجه بوده‌اند؛ که به‌نوعی موانع پیش‌روی آنان شمرده می‌شوند. این مشکلات، هرچند بر اساس موقعیت مکانی و محل زندگانی آنها تا حدودی با هم اختلاف دارند، در اساس و مبنا تفاوت چندانی با هم ندارند. یکی از مشکلات مهم شیعیان خوجه اثنی‌عشری، به‌ویژه جماعات مستقر در اروپا و آمریکای شمالی، تهاجم فرهنگی غرب و مظاهر فریبنده آن است که نسل جوان آنان را در این کشورها به شدت تهدید می‌کند.

در حقیقت، هرچند خوجه‌هایی که با امید زندگی بهتر و با هدف تحصیل فرزندان خود در دانشگاه‌های معتبر، رهسپار اروپا و آمریکای شمالی شده‌اند، در حال حاضر در مقایسه با دیگر خوجه‌های ساکن شرق آفریقا و شبه‌قاره هند از تسهیلات رفاهی بهتری برخوردارند، ولی در عین حال با چالش‌های سنگینی مواجه‌اند که در نوع خود بسیار خطرناک است و می‌تواند ماهیت وجودی این اقلیت کوچک را با مخاطرات جدی روبه‌رو سازد. بخشی از این مشکلات، عمدتاً فساد گسترده و ارتباطات نامشروع جنسی است که در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی غرب بسیار رایج است. در کنار آن، مواد مخدر، الکل، پارتنی‌های شبانه و قمار، از دیگر معضلاتی‌اند که نوجوانان و جوانان خوجه اثنی‌عشری را تهدید می‌کنند.

از سوی دیگر، طی دو دهه گذشته، موج عظیمی از تبلیغات بر ضد دین اسلام و مذهب تشیع در غرب به‌راه افتاده و مراکز و مؤسسات تحقیقاتی با اطلاق واژه‌هایی ابهام‌برانگیز، نظیر «اسلاهراسی» و «شیعه‌هراسی» کوشیده‌اند مسلمانان و به‌ویژه

شیعیان را انسان‌هایی خشن، متعصب و ضد دموکراسی و آزاداندیشی معرفی کنند و تا حد امکان تصویری مخدوش از اسلام و مذهب مترقی تشیع را در پیش چشمان مردمان مسیحی مغرب زمین نشان دهند. در دانشگاه‌ها نیز چنین وضعیتی حاکم است و اساتید معمولاً در لابه‌لای دروس، گاه به‌طور تلویحی مطالبی را برضد دین اسلام و تشیع مطرح می‌کنند. رسانه‌های گروهی، اعم از مطبوعات و شبکه‌های رادیو و تلویزیونی کشورهای غربی نیز سرشار از مطالب مختلف ضداسلامی است. از سوی دیگر، برخی کشورهای اروپایی همچون فرانسه، به طرق مختلف فعالیت‌های شیعیان خوجه اثناعشری را محدود می‌کنند و حتی از احداث مسجد و حسینیه توسط آنان ممانعت به‌عمل می‌آورند. (مطالعات تحلیلی نویسنده، ۱۳۹۰-۱۳۹۱)

هرچند شیعیان خوجه در کشورهای شرق و جنوب‌شرق آفریقا با چنین مشکلاتی مواجه نیستند، ولی مشکلات دیگری هست که به نوعی آینده آنان را در این کشورها با چالش‌هایی جدی روبه‌رو ساخته است. یکی از مهم‌ترین چالش‌های خوجه‌ها در آفریقا، نبود ثبات سیاسی و ناامنی موجود در سطح جامعه است که در بسیاری از موارد موجب حمله سارقان مسلح به منازل و مراکز تجاری آنها شده است. طبیعتاً ثروت آنها در کشورهایایی که مردمان آنان همواره با شبح فقر و گرسنگی دست به‌گریبان‌اند، چنین عوارض نامطلوبی را نیز در پی دارد.

افزون بر آن، کشورهای این منطقه همواره با مشکلاتی نظیر درگیری‌های قومی قبیلگی، کودتا و جنگ‌های داخلی مواجه بوده‌اند. این عوامل، گاه موجب بروز بحران‌های جدی در سرتاسر کشور شده و امنیت تمام ساکنان آن، از جمله آسیایی‌های مقیم را به‌خطر انداخته است که طبعاً خوجه‌های اثناعشری نیز از این مخاطرات بی‌نصیب نمانده‌اند.

مهاجرت تدریجی بسیاری از خوجه‌های اثناعشری به کشورهای غربی، از دیگر مشکلات موجود در بین شیعیان خوجه ساکن شرق آفریقا است. سطح پایین علمی و فرهنگی این کشورها، مشکلات معیشتی، شیوع برخی بیماری‌ها و وضعیت نامناسب بهداشتی، کاهش نسبی درآمدهای عمومی خوجه‌ها، تورم بسیار بالای حاکم بر جامعه و... از عوامل دیگری هستند که به تدریج جوانان خوجه را با انگیزه بهره‌مندی از

امکانات مناسب زندگی و تحصیل در دانشگاه‌های صاحب‌نام به‌سمت مغرب‌زمین سوق می‌دهد. با این حال، در مقایسه با اروپا و آمریکا شاید بتوان گفت با وجود رفاه حاکم بر غرب، خوجه‌ها در آفریقا از زندگی راحت‌تری برخوردارند و مهاجرت آنان به اروپا و آمریکای شمالی، تنها مشکلات آنها را تشدید می‌کند. از سوی دیگر، سازمان‌های تبلیغی شیعیان خوجه اثنی‌عشری در شرق آفریقا با توطئه‌های مداوم معاندان، از جمله مسیحیان و به‌ویژه وهابیون و گروه‌های وابسته به «رابطة العالم الاسلامیه» مواجه‌اند و در برخی موارد این توطئه‌ها تا جایی شدت گرفته که موجب تعطیلی برخی از مدارس اسلامی وابسته به این سازمان‌ها و به‌هدر رفتن بخش مهمی از سرمایه‌گذاری صورت گرفته در مناطق مختلف تانزانیا و کنیا شده است. (گفت‌وگو با حاجی صاحب، دارالسلام، ۱۳۸۷)

شیعیان خوجه اثنی‌عشری در شبه‌قاره هند نیز با مشکلات دیگری مواجه‌اند. در واقع، اگرچه کشورهای هند و پاکستان وطن اصلی آنها شمرده می‌شود، ولی برخی سوءتفاهمات موجود بین هندوها و مسلمانان در هند که موجب بروز درگیری‌های قومی بین آنها می‌شود، گاه دامن شیعیان خوجه اثنی‌عشری ساکن مناطق مختلف هند را نیز گرفته است. برای نمونه، در درگیری‌های گسترده بین هندوها و مسلمانان در ایالت گجرات (سال ۲۰۰۲م) که به حملات گسترده هندوها به مسلمانان این ایالت شد، منازل برخی از شیعیان خوجه ساکن شهرهای گجرات نیز دستخوش این حملات قرار گرفت؛ به‌گونه‌ای که برخی از آنان در بهاوناگار مجبور به ترک منازل و مشاغل خود شدند و به دیگر شهرها گریختند. از سوی دیگر، در برخی ایالات بنگالی‌زبان هند نیز تخصصاتی بین خوجه‌های اثنی‌عشری که معمولاً به اردو سخن می‌گویند، با بنگالی‌زبان‌ها پیش آمده است. این موضوع، اندک شیعیان خوجه اثنی‌عشری ساکن کشور بنگلادش را در طول یک دهه گذشته با چالش‌های جدی مواجه ساخته است؛ به‌گونه‌ای که برخی از آنها به‌ناچار به کشورهای جنوبی حاشیه خلیج فارس (عمدتاً امارات متحده عربی) مهاجرت کرده‌اند.

در پاکستان، وضعیت به‌گونه‌ای دیگر است و شیعیان خوجه اثنی‌عشری چندین بار دستخوش توطئه‌ها و حملات تروریستی سپاه صحابه قرار گرفته‌اند که این امر،

افزون بر شهادت تعدادی از آنها، موجب پدید آمدن محیطی سرشار از رعب و وحشت برای خانواده‌های خوجه اثنی عشری شده است. اندک خوجه‌های اثنی عشری مقیم استرالیا نیز با مشکلاتی نظیر تأخیر در اخذ مجوز ثبت سازمان‌ها و مراکز اسلامی خود، رواج اندیشه‌های سکولاریستی، بی‌بندوباری‌های جنسی حاکم بر جامعه، و گسترش اندیشه‌های اسلام‌ستیزی مواجه‌اند. (مطالعات تحلیلی نویسنده، ۱۳۹۰-۱۳۹۱)

جدای از این مشکلات، طی چند دهه گذشته اختلافاتی نیز در درون این جامعه پدید آمده که بیشتر به طرز تفکر متفاوت جوانان و عدم تمایل آنها به اطاعت از دستورهای فدراسیون جهانی و فدراسیون‌های منطقه‌ای از یک سو، و مخالفت رهبران کهن‌سال این جامعه با دیدگاه‌های نواندیشانه جوانان و تلاش برای عدم نفوذ افکار جدید در جماعات خوجه‌ها بازمی‌گردد. در این باره می‌توان گفت بیشتر جوانان تحصیل کرده و روشن‌فکر خوجه اثنی عشری که در دانشگاه‌های صاحب‌نام اروپا، آمریکا و هند تحصیل کرده‌اند، روش‌های مدیریتی و نظم و انضباط خشک رهبران سال‌خورده خوجه‌ها را زیر سؤال می‌برند و معتقدند تشکیلات سازمانی و سلسله‌مراتب فدراسیون جهانی و فدراسیون‌های منطقه‌ای مانع به‌ثمر رسیدن خلاقیت‌های فردی و اجتماعی اعضای جماعات، به‌ویژه جوانان است و جلوی شکوفایی استعدادها را می‌گیرد. از سوی دیگر، سال‌خوردگان که همچنان هدایت این جامعه را برعهده دارند، همچون گذشته بر نظارت فدراسیون جهانی و فدراسیون‌های منطقه‌ای بر اعضای جماعات مختلف تأکید دارند و از ورود جوانان و نواندیشان به ساختار مدیریتی جماعات خودداری می‌کنند. آنها معتقدند ورود اندیشه‌های جدید به نظام مدیریتی جامعه خوجه‌های اثنی عشری، نظم، و انضباط و انسجام این جامعه را دستخوش مخاطراتی جدی می‌سازد. (گفت‌وگو با محبوب سومجی، دارالسلام، ۱۳۸۷)

در مجموع، می‌توان گفت خوجه‌های اثنی عشری به‌دلیل پراکندگی خود در کشورهای مختلف جهان، با مشکلات فرهنگی و اجتماعی مختلفی مواجه‌اند که به‌نوبه خود موجب شده است بخشی از اقدامات تبلیغی آنها معطوف به رفع این مشکلات و موانع شود. با این حال، این معضلات نه‌تنها خللی در عزم و اراده راسخ آنها پدید

نیاورده، بلکه موجبات وحدت، استواری و تقویت روحیهٔ ایستادگی در برابر این مشکلات را افزایش داده است. از این رو، می‌توان پیش‌بینی کرد در آینده‌ای نه‌چندان دور، این جامعه هرچه بیشتر استحکام یافته، انگیزهٔ آنها در غلبه بر مشکلات پیش روی افزایش یابد.

فرجام سخن

چنان‌که در بخش‌های مختلف مقاله مشخص شد، شیعیان خوجهٔ اثنی‌عشری گروهی انشعابی از اسماعیلیه‌های نزاری (آقاخان‌های امروز) هستند که طی حدود یک‌صد سال گذشته در سایهٔ همت والا و پشتکار و انسجام گروهی، به اقلیتی هدفمند مبدل شده‌اند که افزون بر تقویت هرچه بیشتر بنیهٔ اقتصادی خود، توجه خاصی به اشاعهٔ فرهنگ شیعه داشته و تبلیغ مکتب اهل‌بیت علیهم‌السلام را در رأس برنامه‌های خود قرار داده‌اند. این اقلیت کوچک، با وجود چالش‌ها و مشکلات پیش روی، طی چند دههٔ گذشته به پیشرفت‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی قابل‌توجهی دست یافته‌اند و با اتحاد و همدلی، به جامعه‌ای تبدیل گشته‌اند که از بسیاری جهات می‌تواند برای دیگر مسلمانان، به‌ویژه شیعیان، به‌عنوان الگو در نظر گرفته شود. برخی از این شاخصه‌های عمومی که می‌توانند سرمشقی برای دیگر جماعات شیعی باشند عبارت‌اند از:

- تدین و تقید کامل به اصول و شریعت اسلام؛ رعایت کامل فرایض دینی؛ و پیروی از اصول و قوانین مذهب اهل‌بیت علیهم‌السلام در تمام امور زندگی؛
- حفظ عفت، نجابت و قداست حریم خانواده؛
- احترام به والدین و کهن‌سالان؛
- رعایت انصاف و عدالت بین فرزندان؛
- رابطهٔ مناسب و مبتنی بر اخلاق اسلامی بین زن و شوهر و اعضای خانواده؛
- حفظ سنت‌ها و آداب و رسوم اجدادی؛
- تلاش برای یک‌پارچه نگه‌داشتن جامعهٔ کوچک خود؛
- نظم‌پذیری و پیروی از مقررات جماعات؛
- حفظ انسجام داخلی خویش از طریق تأسیس جماعات و تحکیم آنها؛
- حفظ اتحاد داخلی در برابر دیگر مسلمانان، اعم از شیعیان و اهل‌سنت؛

- بررسی مستمر مسائل و مشکلات درون گروهی، و ارائه راهکارهایی برای بهبود وضعیت جماعات مختلف؛
- تأکید فراوان بر سه عامل نظم، اتحاد و سازمان‌دهی مناسب؛ سطح بالای فرهنگ و تحصیلات دانشگاهی؛ و جایگاه ممتاز فرهنگ مطالعه و کتاب‌خوانی در تمامی جماعات خوجه اثنی‌عشری؛
- ریشه‌کن ساختن بی‌سوادی در بین تمامی صد و بیست و چند هزار نفر جمعیت این اقلیت کوچک؛
- تسلط تمامی جماعات خوجه اثنی‌عشری به زبان انگلیسی و بهره‌برداری مناسب از آن در ارتباطات درون گروهی و خارجی؛
- سطح بالای علمی مدارس و مراکز آموزشی، و بهره‌گیری از وسایل و فناوری نوین آموزشی و کمک‌آموزشی؛
- برگزاری مستمر و منظم سمینارها و گردهمایی‌های علمی، و برپایی اردوهای اسلامی آموزشی در کشورهای مختلف با هدف ارتقای معلومات دینی نسل جوان؛
- تلاش برای ایجاد نسلی بهره‌مند از بالاترین معلومات دانشگاهی و ارتقای سطح کیفی جامعه خوجه‌های اثنی‌عشری با هدف تبدیل آن به جامعه‌ای الگو در جهان اسلام. (عرب‌احمدی، ۱۳۹۰، ص ۱-۲)
- در عین حال، چنان‌که اشاره شد، این جامعه از برخی نقاط ضعف نیز برخوردار است که تا حدودی بر عملکرد مثبت آنها سایه افکنده است:
- انزوای طلبی و عدم اختلاط با دیگر اقوام و گروه‌های قومی و اجتماعی؛
- اطاعت‌پذیری (تقریباً مطلق) از دستورها و فرامین فدراسیون جهانی و فدراسیون‌های منطقه‌ای؛
- دیکته شدن دستورهای رهبر فدراسیون جهانی به همه اعضای جماعات و لازم‌الاجرا بودن این فرامین؛
- سرسختی رهبران کهن‌سال جماعات در پذیرش افکار نواندیشانه و مترقی جوانان؛
- قشری و تعصبی نگریستن در نوع تبلیغ مذهب اهل‌بیت علیهم‌السلام در منطقه شرق آفریقا؛

- طرد و از خود راندن سازمان‌های تبلیغی مستقل از فدراسیون‌های منطقه‌ای توسط رهبران جامعه‌ی خوجه‌های اثنی‌عشری؛
- روحیه‌ی محافظه‌کارانه و محتاط در مناسبات خوجه‌های اثنی‌عشری با دیگر گروه‌های اسلامی و شیعی؛
- برخورد نامناسب و تحکم‌آمیز با سیاهان مسلمان در شرق آفریقا؛
- رجحان و برتری تفکر تجاری در برخی امور تبلیغی. (عرب‌احمدی، ۱۳۹۰، ص ۲-۳)
- به هر صورت، در این مقاله تلاش شد با اثبات فرضیه‌ی طرح شده و پاسخ به پرسش اصلی، تصویری جامع از اقلیت شیعیان خوجه‌ی اثنی‌عشری بر مبنای چهارچوب کلی موضوع، به‌همراه نقاط قوت و ضعف آنها ترسیم شود.

منابع

کتابها

۱. روغنی، زهرا، **شیعیان خوجه در آیینة تاریخ**، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۷.
۲. عرب‌احمدی، امیربهرام، **شیعیان تانزانیا، دیروز و امروز**، تهران، الهدی، ۱۳۷۹.
۳. _____، **شیعیان خوجه اثنی‌عشری در گستره جهان**، تهران، شیعه‌شناسی، ۱۳۸۹.
۴. گزارش فدراسیون بین‌المللی حقوق بشر هلسنکی، **تبعیض و ناشکیبایی علیه مسلمانان در اتحادیه اروپا**، ترجمه علی مرشدی‌زاده، تهران، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۸۷.
۵. هولیستر، جان نورمن، **تشیع در هند**، ترجمه آذرمیدخت مشایخ فریدنی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳.

مجلات و گزارش‌های فارسی

۶. پورمرجان، قربانعلی، **شیعیان خوجه اثنی‌عشری کنیا**، گزارشی ارسالی از رایزنی فرهنگی ج.ا.ایران - نایروبی، ۱۳۷۷.
۷. عرب‌احمدی، امیربهرام، **جامعه شیعیان خوجه اثنی‌عشری، فرصت‌ها و تهدیدها و روابط با ج.ا.ایران**، جامعه المصطفی العالمیه، مرداد ۱۳۹۰.
۸. _____، **اسلام در کنیا**، پروژه تحقیقاتی سازمان مدارس و حوزه‌های علمی، خارج از کشور، تیر ۱۳۸۶.
۹. _____، **تشیع در تانزانیا**، تهران، مجمع جهانی اهل‌بیت (ع)، ۱۳۸۰.
۱۰. _____، **شیعیان خوجه اثنی‌عشری (بررسی وضعیت سیاسی، فرهنگی و اجتماعی)**، گزارش ارسالی از رایزنی فرهنگی ج.ا.ایران - دارالسلام، ۱۳۷۵.
۱۱. هدائی، علیرضا، **مراسم عزاداری شیعیان خوجه اثنی‌عشری تانزانیا در دهه محرم**، گزارش ارسالی از رایزنی فرهنگی ج.ا.ایران - دارالسلام، ۱۳۷۲.

مصاحبه‌ها

۱۲. گفت‌وگو با آقای محسن جعفر، رئیس وقت اداره آموزش اسلامی فدراسیون جهانی، لندن، شهریور ۱۳۸۱.
۱۳. گفت‌وگو با دکتر سبتین پانجوانی، دبیر کل وقت فدراسیون جهانی، لندن، شهریور ۱۳۸۱.
۱۴. گفت‌وگو با دکتر عارف عبدالحسین، بیرمنگام، شهریور ۱۳۸۱.
۱۵. گفت‌وگو با مولانا شمس‌الحسن زیدی، روحانی شیعیان خوجه اثنی‌عشری زنگبار، اسفند ۱۳۸۷.
۱۶. گفت‌وگو با استاد محبوب سومجی، رئیس سابق کمیته تبلیغ فدراسیون شیعیان خوجه اثنی‌عشری شرق آفریقا، دارالسلام، اسفند ۱۳۸۷.
۱۷. گفت‌وگو با استاد محمدحسین راجانی (حاجی صاحب) از شخصیت‌های مهم خوجه اثنی‌عشری، دست‌اندرکار در امور عام‌المنفعه در منطقه شرق آفریقا، دارالسلام، اسفند ۱۳۸۷.

۱۸. مطالعات میدانی نویسنده، جماعات مختلف شرق آفریقا، ۱۳۸۵-۱۳۸۷.
۱۹. مطالعات میدانی نویسنده، دارالسلام، ۱۳۸۷.
۲۰. مطالعات تحلیلی نویسنده ۱۳۹۱-۱۳۹۰.

منابع انگلیسی

21. Jaffer, Asghar Ali, **An outline history of khoja Shia ithna asheri in eastern Africa**, (publisher unknown), London, 1989.
22. Rizvi, s.s.a, **some evidence of Shiite connection with early history of east-Africa**, Bilal muslim mission, Dar es salaam, 1994.
23. Rizvi, s.s.a and Noel King, **The khoja shia ithna asheri community in east Africa (1840-1967)**, Haytfort seminary foundation, Dar es Salaam., 1974.
24. Salvadori, Cynthia, **Through open door**, Nairobi, Kenway publications, 1989.
25. Engineer, Asghar Ali, **The Muslim communities of Gujarat**, South Asia Books, 1990.

مجلات و گزارشات انگلیسی

26. Insight, commemorating 25 years in the service of the community, 1979-2002.
27. Federation samachar, June 2002 volume. 29 No.3.
28. Federation samachar, March 2006, Volume.29 No.3.
29. Federation samachar, May 1994, Vol.V No.1.
30. The khoja Shia ithna asheri Muslim community of London, newflash, 2002.
31. The light, February 1988 Vol. 22 No.1.
32. The light, August 1990, Vol.24 No.4.
33. The light, June 1997, Vol.31 No.3.
34. The light, April 1999, Vol.33 No.2.
35. The light, June 2001, Vol.35 No.3.
36. "The khoja Shia ithna asheri Muslim community of London" London, 2002.
37. "History of khoja ithna asheri, s" available (1391.10.11) online at: <http://www.africa.Federation.org>.
38. "Khoja ithna asheri Schools" available (1391.10.8) online at: <http://www.Khojaheritage.com>.
39. "History of khojas" available (1391.10.5) online at: http://www.dewani.ca/history_of_khojas.pps.
40. "Khoja ithna asheri, culture and customs" available (1391.10.10) online at: <http://www.worldcultureencyclopedia.com/southAsia/khoja/2010>.
41. "Cultural characteristics of khoja Shia ithna asheris" available Online at: <http://www.Baabul-Ilm.com> (1391.10.14).